

La desobediencia civil: Teoría y Práctica para el cambio social

Civil Disobedience: Theory And Practice For Social Change

Autor: Aitor Díaz Anabitarte

Universitat de Barcelona

ORCID:

aitordiaz@ub.edu

Resumen

Palabras clave

Desobediencia civil,
no-violencia,
pacifismo, acción
política,
movilización social

Received: 16/2/2023

First Review: 9/6/2023

Accepted: 8/11/2023

Published: 14/12/2023

Se presenta la desobediencia civil como una realidad que muestra dos naturalezas íntimamente ligadas. En primer lugar, es preciso hacer referencia al contenido teórico en tanto que concepto (o idea) teorizado a lo largo de la historia desde diversas aportaciones. En segundo lugar, y casi al mismo tiempo, cabe hacer referencia a la aplicabilidad y la articulación de este concepto como herramienta para el cambio y la transformación social. En conjunto, se observa cómo la desobediencia civil se vincula directamente con el concepto de no-violencia y la tradición del pacifismo político. Igualmente, se constata un fructífero desarrollo conceptual y un aumento considerable de la introducción de la desobediencia civil en las acciones de movilizaciones sociales durante las primeras décadas del siglo XXI. Por este motivo, se ha creído conveniente aportar este estudio de revisión y actualización de la desobediencia civil desde sus dos vertientes: la teórica y la práctica.

Autor (Año). Título del artículo. *Clivatge*, 11, e-42141 <http://doi.org/10.1344/CLIVATGE2023.11.7>

Resum: La desobediència civil: Teoria i pràctica per al canvi social

Paraules clau

Desobediència civil,
noviolència, pacifisme,
acció política,
mobilització política

Es presenta la desobediència civil com una realitat que mostra dues naturaleses íntimament lligades. En primer lloc, cal fer referència al contingut teòric en tant que concepte (o idea) que s'ha teoritzat al llarg de la història des de diverses aportacions. En segon lloc, i gairebé al mateix temps, cal fer referència a l'aplicabilitat i l'articulació d'aquest concepte en tant que eina per al canvi i la transformació social. Amb tot, s'observa com la desobediència civil es vincula directament amb el concepte de no-violència i la tradició del pacifisme polític. Així mateix, es constata un fructífer desenvolupament conceptual i un augment considerable de la introducció de la desobediència civil en l'accionar de mobilitzacions socials durant les primeres dècades del segle XXI. Per aquest motiu, s'ha cregut convenient aportar aquest estudi de revisió i actualització de la desobediència civil des de les seves dues vessants: la teòrica i la pràctica.

Abstract

Keywords

Civil disobedience, non-violence, pacifism, political action, political mobilization.

Civil disobedience appears as a reality with two different but closely related natures. Firstly, we must refer to its theoretical content as a notion (or idea) that has been historically theorized from different lines of thought. Secondly, and almost simultaneously, we see that civil disobedience is directly linked to the concept of non-violence and the tradition of political pacifism. We can also perceive a fruitful conceptual development of the notion as well as a considerable increase in the resource to civil disobedience in actions of social mobilization in the first decades of the 21st century. For this reason, we have deemed appropriate to carry out this study of revision and updating of civil disobedience in both of its sides: theory and practice.

1. Introducció

Que és la desobediència civil? Com s'ha teoritzat aquest concepte? Com s'ha articulat aquesta eina que, en la majoria dels casos, ha servit per a moviments socials o projectes polítics amb una clara vocació de canvi social? Per intentar respondre a aquestes preguntes, i actualitzar-ne les definicions, es presenta aquest article. Per a tal efecte, juntament amb la present introducció i les conclusions finals, s'ha estructurat el text en quatre apartats que proposem entendre com la construcció del que acabarà sent una definició final de la desobediència civil que s'abordarà, precisament, en l'apartat conclusiu. Així, en primer lloc, s'aporta una primera aproximació al concepte de desobediència civil, tot realitzant l'obligada referència als conceptes de violència i de noviolència¹. Juntament a aquestes dues definicions de partida,

---

¹ Es presenta el mot noviolència (enlloc de no violència ni no-violència) seguint l'aposta que, des de la seva aparició, ve realitzant el que es coneix com Investigació per la Pau (*peace research*). D'aquesta manera, seguint a López Martínez (2004), cal entendre que la paraula noviolència (tot junt) té un significat que va més enllà de la mera absència de violència. De fet, a la literatura especialitzada (a partir de finals del segle XX) existeix un constatable consens en remarcar la importància d'aquesta conceptualització teòrica de la noviolència. Una conceptualització que aposta per dotar de contingut propi al concepte de noviolència, separant-lo (en la mesura del possible) del concepte de violència i, al mateix temps, vinculant-lo no només a una tècnica de mobilització i lluita política sinó, també, a una "concepció humanista, espiritual y oberta de les relacions humanes conflictives (...). En definitiva, un programa constructiu i obert de tipus ètic-polític, social i econòmic d'emancipació i justícia (es a dir, una forma de canvi social) en el que es pretén reduir, el màxim possible, el patiment humà [patiment que, com diem, no només serà conseqüència de la violència directe cap a les persones]" (Capitini, 1992: 438).

s'inclou una contextualització teòrica analitzant la tradició del pacifisme polític, en tant que context ideològic i teòric on cal ubicar la desobediència civil. En segon lloc, es presenta una breu revisió històrica de l'evolució del concepte i dels exemples de desobediència civil que han anat apareixent al llarg de la història. Aquest anàlisi de l'aparició i evolució del concepte i la seva aplicació ens ha de permetre, posteriorment, una construcció més sòlida d'una definició actualitzada de la desobediència civil. Així, en tercer lloc, es treballaran les aportacions actuals sobre la desobediència civil; tan pel que fa al debat teòric existent entorn d'aquest concepte, com pel que fa a la seva articulació pràctica en tant que estratègia de mobilització política i social. Finalment, en quart lloc, es presenten les conclusions finals que sintetitzen les principals qüestions treballades en torn de la teoria i la pràctica de la desobediència civil, juntament amb l'enunciada proposta de definició actualitzada de desobediència civil.

2. Definicions de partida: desobediència civil, pacifisme i noviolència

La desobediència civil fa referència a dues qüestions diferents, tot i que relacionades entre sí. És a dir, o bé ens referim a una actitud en front de normes que, fins i tot, pot arribar a formular-se en forma de dret: el dret a la desobediència civil. O bé s'utilitza per referir-se a una estratègia d'acció i mobilització social amb objectius polítics (Lamo de Espinosa, 1998: 195).

La primera dimensió, la dimensió teòrica, planteja una discussió al voltant de la justificació, o no justificació, de la desobediència civil. Aquest vessant de la desobediència civil s'emmarca en el debat filosòfic i polític sobre la obligatorietat vers la obediència de les normes provinents de les institucions governamentals o dels diferents actors que, en una comunitat política concreta, ostentin l'atribut de l'autoritat. Si bé és cert que el desenvolupament d'aquest debat, d'un marcat perfil teòric, pren especial

---

Aquesta qüestió quedarà completada en el proper epígraf, quan abordem les definicions de partida i, especialment, el debat en torn del concepte de pau (positiva *versus* negativa) i el concepte d'*ahimsa*.

rellevància a partir de les assumpcions teòriques que comporta el contractualisme (sobretot pel que fa a la obediència com una de les conseqüències més importants del pacte social), es recomanable no ubicar únicament la desobediència civil en aquest marc filosòfic, polític i històric de referència. Sobretot atès el gran nombre d'exemples i experiències, com veurem en el següent epígraf, on s'han desenvolupat argumentacions justificadores de la desobediència civil i s'han articulat estratègies d'acció política desobedients, al marge d'un context filosòfic, polític i històric vinculat (directa o indirectament) al contractualisme.

D'altra banda, la segona dimensió de naturalesa pràctica, assimila la desobediència civil a una forma concreta de mobilització social i política. En aquest cas, la discussió pertinent esdevé en torn a la seva implementació dins del conjunt d'estratègies i tipologies de mobilització política que ofereix la noviolència. Així doncs, la desobediència civil, des d'aquest vessant pràctic, esdevé una opció més d'acció social i política equiparable a altres formes d'acció col·lectiva noviolenta com, per exemple, la manifestació pacífica, la resistència noviolenta, el boicot econòmic o la vaga.

Una bona síntesi que exemplifica aquesta primera idea sobre la desobediència civil i la seva naturalesa bicèfala és l'objecció per motius de consciència. L'objecció de consciència fa referència, precisament, a les dues dimensions que estem presentant. D'una banda la teòrica, relacionada amb la justificació que implica entendre la desobediència civil com una opció legítima. En aquest sentit, la motivació de la desobediència civil rau en el desencaix entre l'obligatorietat en el compliment d'una norma i allò que la persona, que està sotmesa al compliment d'aquesta norma, entén com just (o justificable). Una tensió que ens pot acabar remetent al debat entre la legalitat i la legitimitat, entesa com la col·lisió entre normativa, lleis i obligatorietat amb valors, creences i, fins i tot, tradició o cultura. D'altra banda, en relació a la dimensió vinculada amb l'acció política, el fet d'objectar i, per tant, no obeir, suposa una acció concreta. Una acció entesa, en aquest cas, com la no acció i que implica, precisament, realitzar un acte desobedient. Quelcom que, en tot cas, esdevindrà al marge del recurs a la violència (Falcón y Tella, 2000: 67). Apareix aquí un dels primers elements que cal

analitzar en torn de la desobediència civil. És a dir, el caràcter no violent la desobediència civil. Característica que s'ha d'entendre com un element gairebé nuclear d'aquesta². Advertiment que ens serveix per enllaçar amb la part final d'aquest epígraf, a través de l'exploració dels conceptes de pacifisme i no violència, en tant que ideologia i marc teòric on s'insereix la desobediència civil.

El pacifisme és la ideologia política (en tant que cosmovisió) que dona sentit i cobertura argumental a la resta de conceptes que presentem en aquest article i on cal ubicar la desobediència civil. En l'actualitat, el pacifisme, entès com el resultat d'un procés de construcció acumulativa del que entenem com tradició o pensament pacifista i no violent (Diaz del Corral, 1987 i Brock, 1998), es construeix a partir de dues màximes morals que es retro alimenten mútuament. En primer lloc, una condemna moral absoluta del recurs a la violència i, en segon lloc, la ubicació de la pau no només com un mitjà, sinó (al mateix temps) també com un fi en sí mateix. En aquest sentit, les definicions de pau i violència es troben intrínsecament relacionades. Però anem a pams.

En primer lloc, cal diferenciar les tres tipologies de violència: (i) la violència física o directa que, normalment, es produeix a través de l'ús de la força (Galtung, 1969); (ii) la violència estructural aplicable en aquelles situacions en què es produeix un dany en la satisfacció de les necessitats humanes bàsiques (supervivència, benestar, identitat o llibertat) com a resultat dels processos d'estratificació social, és a dir, sense necessitat de formes de violència directa (Lederach, 2000); (iii) i finalment la violència cultural que provindria de la superestructura dels sistemes violents, unes construccions culturals que conviuen, cobreixen i intenten harmonitzar i donar-li coherència. En aquest sentit, actua en tots els àmbits de la cultura (ètica, religió, moral, lleis, ciència, filosofia, literatura, art, etc.) (Galtung, 2003).

---

² Sobre la relació entre desobediència civil i violència, un dens debat encara viu a l'acadèmia, es recomana *Civil Disobience and violence* (Murphy, 1971). No obstant, en l'anàlisi que realitzem en el present treball adoptem la posició majoritària que insereix, però sense equiparar, la desobediència civil en l'àmbit de la no violència (Falcón y Tella, 2000: 68).

En segon lloc, i en funció de l'anterior taxonomia del concepte de violència, es deriva l'existència de dues conceptualitzacions complementaries de la idea de pau. D'una banda la pau negativa, entesa com absència de violència directa i que, en certa manera, defineix el pacifisme com aquella doctrina que es basa en l'*antiwarrism* (Teichman, 1986). I, d'altra banda, una conceptualització positiva de pau, entesa com l'absència de violència cultural i estructural. La pau positiva, doncs, ens obliga a anar més enllà de la mera absència de violència directe i a apostar per unes relacions socials, polítiques, econòmiques i culturals més justes. De forma que cap dels tipus de violència suposi un impediment per al lliure desenvolupament de les potencialitats que, com a individus lliures i racionals, tenim cadascú de nosaltres (Galtung, 1981 i Lederach, 2000). En suma, entendrem el pacifisme com aquella cosmovisió política que es construeix sobre aquestes dues premisses. Una cosmovisió (*weltanschauung*) que, en el context de l'anàlisi que estem realitzant, serveix d'aixopluc argumental (en forma de marc conceptual) per a la resta de conceptes. Per exemple, en el cas de la desobediència civil, entenem que d'una banda suposa una opció de mobilització política que descarta el recurs a la violència directe y, d'altra banda, com explorarem més endavant, la desobediència civil s'acostuma a articular en el marc d'una voluntat transformadora en clau de justícia social, política i/o econòmica (Ortega i Pozo, 2005). En una evident sintonia amb el concepte de pau positiva que acabem d'abordar.

Per la seva banda, la noviolència s'ha conceptualitzat fent referència a dos nivells analítics, també relacionats entre sí. El primer nivell, de caire més teòric centrat en les motivacions (les causes) de l'opció noviolenta. Aquí s'entén la noviolència com una actitud davant la vida basada en una optimista concepció ontològica de l'individu que dona per fet la possibilitat d'una vida en societat fraternal i empàtica. Una posició ètica que busca l'auto-perfecció de l'individu (Taylor, 2005: 244), i que, fins i tot, pren forma d'imperatiu moral (Weber T., 2008: 1368). Aquest primer vessant es construeix al voltant del concepte d'*ahimsa*. Un terme que prové del sànscrit i que subratlla la importància del respecte a

la vida per sobre de totes les coses. D'aquí que la seva traducció literal sigui "no dolor" (al traduir *himsa* per dolor). Concepte, el *d'ahimsa*, que suposa l'únic dogma en el context de la filosofia política gandhiana (Bondurant, 1988: 25). I, per aquest motiu, esdevindrà la base de la fonamentació teòrica i filosòfica de la noviolència. Dit en altres paraules, l'*ahimsa* és a la noviolència el que la llibertat seria al liberalisme. En el ben entès que parlem dels conceptes nuclears d'ambdues ideologies polítiques. És a dir, el que fonamenta teòricament i articula el discurs d'ambdues ideologies polítiques i que, al mateix temps, és objectiu a assolir en cada una.

En el marc d'aquesta primera dimensió de la noviolència resulta interessant la dicotomia detectada per Burrowes (1996) i Schock (2015) entre la noviolència ètica i la noviolència pragmàtica. Una distinció sobre l'argument, el motiu, que justifica l'elecció d'una estratègia noviolenta. És a dir, si aquest ve motivat per un convenciment ètic, recolzat en la confiança que aquesta és l'única de les opcions morals possibles, caldrà parlar d'una noviolència ètica. Entesa, també, com "noviolència ideològica" (Weber, T., 2008: 1364) o "noviolència basada en principis" (Schock, 2015: 24). O bé, si per contra, el recurs a la noviolència ve motivat per una qüestió conjuntural; és a dir, si la noviolència resulta "el mètode més vàlid en determinades circumstàncies" (Burrowes, 1996: 99). En aquest cas, estarem davant d'un tipus de noviolència pragmàtica lligada a una raó instrumental. Aquesta primera dimensió ens ha d'ajudar a entendre millor les possibles variants de noviolència. En relació a les dues tipologies presentades, la ètica i la pragmàtica, podríem entendre (i així ho recomanem) que es tracten de posicions diferents, dins d'un mateix marc teòric polític.

El segon nivell d'anàlisi ubica la noviolència en el terreny de l'acció política i l'assimila a una estratègia de mobilització política i transformació social. Seguint a qui és considerat com el "Maquiavel de la noviolència" entendrem la noviolència com una "eina política" (Sharp, 2005: 247). En aquest sentit, definim la noviolència com una eina per a la transformació social. Una constatació ens remet, com s'ha apuntat anteriorment, al concepte de pau positiva (Ortega Pozo, 2005). Tot i que és recomanable distingir en aquest moment de l'explicació dos nivells d'abast: la noviolència revolucionària i la

noviolència reformista. En el ben entès que la primera aspira a un modificació de l'*statu quo*, i la segona fa referència al tractament d'un problema conjuntural i concret. Dos nivells que es poden aplicar, també, al cas concret de la desobediència civil i els objectius que es pretenen assolir a través d'aquesta estratègia d'acció política desobedient.

Més concretament, aquesta segona dimensió es construeix al voltant del concepte de *satyagraha*, teoritzat per Mahatma Gandhi, punta de llança de la teoria política pacifista. Així, la *satyagraha* esdevé una estratègia d'acció política i social basada en l'amor i la veritat contra la injustícia. Aquesta estratègia no concep la separació entre mitjans i fins de manera que es dedueix lògicament la impossibilitat d'ésser justos a través de mètodes injustos; com per exemple el recurs a la violència (recordem que una de les màximes morals del pacifisme era, precisament, el rebuig a qualsevol expressió de violència). En un ordre similar d'idees, la conjunció entre amor, veritat, justícia i aquesta coherència entre fins i mitjans farà, ineludible, l'exclusió del recurs a la violència dins del qualsevol accionar. Amb tot, s'observa com el concepte de *satyagraha*, que en moltes ocasions es relaciona directament amb la desobediència civil, es la base sobre la qual Gandhi construeix la teoria política del seu pensament pacifista (Burrowes, 1996: 106). Una coherent interpretació ja que, de fet, la *satyagraha* es fonamenta en la idea de noviolència gandhiana; és a dir, el concepte d'*ahimsa* (Gandhi, 1983: 187). En suma, aquest vessant de la noviolència, es refereix, a la continuació de la política per altres mitjans. Uns "altres mitjans" que hauran de ser ineludiblement noviolents (Paige, 2012). A diferència del que sosté la màxima clausewitziana sobre la guerra com la continuació de la política per altres mitjans (Clausewitz, 1999: 194). Així, enlloc de l'ús de la força (violència directa) es contemplen, per exemple, els 198 mètodes d'acció noviolenta que Gene Sharp sistematitzà en tres grans blocs: (i) protesta i persuasió, (ii) no cooperació (econòmica i política) i, (iii) intervenció noviolenta (Sharp, 2006)³.

---

³ D'entre els 198 mètodes d'acció noviolenta que sistematitza Gene Sharp, la desobediència civil *stricto sensu* apareix en ell lloc 141, com una de les

En conclusió, el vincle entre desobediència civil, pacifisme i noviolència existeix. Si bé és cert que la condició d'ésser pacifista no té un caràcter estrictament necessari, ja que hom podria articular una estratègia de desobediència civil per motius instrumentals (pragmatisme), entenem que l'estratègia que estaria implementant s'inspira, directa o indirectament, en postulats pacifistes. Ja sigui, com s'ha dit, a través de la noviolència ètica o per motius pragmàtics. I, en qualsevol cas, com comprovarem més endavant, sigui quina sigui la motivació que justifica desplegar la desobediència civil, part important de la literatura vincula la desobediència civil amb un esperit de transformació social. Remarcant, en aquest sentit, la seva naturalesa "civilitzadora" (Acinas, 1990: 100).

3. Evolució històrica de la desobediència civil

La noviolència i la desobediència civil són fruit d'un llarg desenvolupament gradual al llarg de la història de la humanitat. Una constatació que ens porta a la important premissa que estem davant del desenvolupament teòric i pràctic "d'una alternativa al context cultural occidental [i no occidental] hegemònic que pren la violència i la guerra com a norma" (Cady, 2010: 3). Per aquest motiu, i juntament amb el valor que té en si mateix una introducció historiogràfica de la qüestió, s'inclou aquest repàs cronològic a través de les principals construccions teòriques i els principals exemples de mobilització política a través de la desobediència civil amb l'objectiu de completar l'anàlisi que, sobre la desobediència civil, es realitza al llarg del present article.

---

alternatives a la obediència per part de la ciutadania dins del bloc dels mètodes de no cooperació política. No obstant, entenem que, com a mínim des d'un punt de vista conceptual, la desobediència civil és quelcom transversal en molts d'aquests 198 mecanisme agrupats en protesta i persuasió, no cooperació (política i econòmica) i, finalment, la intervenció política. En aquest sentit, cal entendre la desobediència civil com un d'aquests 198 mètodes d'acció no violenta, si bé, com es veurà al llarg de l'article, per la seva naturalesa i abast, té una magnitud diferent a la resta. Magnitud que, en tot cas, converteix a la desobediència civil en quelcom més que una manera d'actuar no violentament. Ens estem referint aquí al seu contingut legitimador, en l'àmbit de la discussió teòrica i conceptual.

Gran part de la literatura especialitzada situa els primers exemples de desobediència civil en torn del procés polític d'Atenes (Falcón y Tella, 2004; Brock, 1998; Sharp, 2006). En aquest context, abunden les referències al mite de *Prometeu*, qui va desobeir a Zeus robant el foc del cel i entregant-lo als mortals, o la tragèdia d'*Antígona*. Aquella heroïna que, desobeint la negativa imposada per *Creonte*, decidí donar sepultura al seu germà. Una impugnació a la obediència voluntària, la realitzada per *Creonte* i narrada per Sófocles, que s'ha convertit en el primer exemple remot de desobediència civil (Falcón y Tella, 2000: 309). Encara en el context de la Grècia clàssica és obligada la referència al *Critó* de Plató. Un diàleg entre *Critó* i Sócrates on Plató ens convida a (re)pensar sobre la obediència de les lleis, fins i tot quan aquesta obediència pot reportar un mal considerable cap a la persona obedient, com la mateixa mort. Finalment, la *Lisístrata* d'Aristòfanes ens relata la mobilització no violenta de les dones d'Atenes y Esparta, negant-se a compartir llit amb els seus marits fins a la signatura d'un tractat de pau entre ambdues ciutats estat.

Segles més tard, en el context de l'expansió romana, trobem la Revolta del Mont Sagrat amb els fets de la *secessio plebis* de l'any 494 a.C. Una vaga duta a terme pels plebeus que es va caracteritzar pel seu desenvolupament a través de la no cooperació en l'objectiu de rebre més reconeixement polític per part dels patricis. Un exemple que encaixa perfectament amb la conceptualització *rawlsoniana* de la desobediència civil en la que més endavant aprofundirem i que va comportar, d'una banda, la institucionalització del *concilium plebeis*, assemblea amb potestat legislativa que vehiculava la participació política del plebeus. I, d'altra banda, la creació de la figura del *tribunus plebis* en tant que càrrec electe dels plebeus.

Avançant en el temps, trobem la figura de Jesús de Natzaret i l'expansió de la seva doctrina teològica. Una important aportació en el sí de l'evolució del pensament pacifista i no violent que es materialitzà, per exemple, a través del seu esforç per reclamar la llibertat de culte; tot mantenint "un esperit crític respecte dels sistemes de l'època" (Etxeberria, 2001: 123). En aquest context es poden incloure el conjunt d'actes desobedients (per consciència)

que va desenvolupar el mateix Jesús de Natzaret i altres exemples a l'entorn del que es coneix com l'església primitiva (*early church*). De fet, aquest cristianisme primitiu acabarà desenvolupant una clara "consciència i pràctica antimilitarista" (Brock, 1998: 14). A partir d'aquest moment, com a fruit de l'acceptació constantina de la cristianisme, només petites sectes cristianes (com els Quàquers, Mennonites, Anabaptistas o Els pobres de Lió) mantindran el missatge pacifista i no violent del cristianisme primitiu (Brock, 1997: 16). Amb tot, l'evolució del cristianisme ens apropa a les aportacions de Sant Agustí (354-430), Sant Tomàs (1225-1274) i Francesc de Vitoria (1480-1546).

A la "La ciutat de Déu", Sant Agustí, introdueix "la noció de dret de resistència, com antecedent modern de el concepte de desobediència civil" (Falcón y Tella, 2000: 339). Segles més tard, Sant Tomàs d'Aquino a "Suma Teològica" recuperarà aquesta noció de residència en el context argumental del que és, en l'actualitat, el dret a l'objecció per motius de consciència. En aquest punt, Aquino exalça la necessitat de desobeir lleis injustes, sobretot la violència injusta⁴. Finalment, l'aportació de Francesc de Vitoria, pare del Dret Internacional Públic, cal emmarcar-la en la configuració d'un dret d'objecció de consciència *in fieri* (Falcón y Tella, 2004: 46-48). Però Vitòria no només es refereix a una objecció de consciència antibel·licista. sinó que va més enllà. Tot afirmant que els tirans no mereixen obediència, atès que d'ells només emergeixen lleis injustes. En suma, atribuïm a Sant Agustí, Sant Tomàs i Francisco de Vitòria els fonaments teòrics de la construcció d'un marc de justificació (teleològic i filosòfic) de la desobediència civil. Francisco de Vitoria morí l'any 1546, setze anys després del naixement d'Étienne De la Boétie, el primer autor clau per entendre l'evolució de la teoria al voltant de la desobediència civil.

De la Boétie va abordar la qüestió de l'obediència i la servitud en el que es pot considerar com el primer tractat que s'ocupa íntegrament d'aquest assumpte: "El discurs de la servitud voluntària o el contra Un", publicat (a títol pòstum) l'any 1576. En aquest assaig, De la Boétie realitza un extens anàlisi del poder, la

---

⁴ Qüestió 96, article 4.

tirania, l'obediència i els mecanismes de lleialtat. La idea fonamental que defensa De la Boétie en aquesta obra es la justificació de la desobediència davant de qualsevol poder que esdevingui injust o s'exerceixi de forma tirànica: "no hi ha res tan contrari a Déu com la tirania" (De la Boétie, 1986: 56). De forma sintètica, podem resumir l'aportació de De la Boétie a través de quatre elements nuclears. (i) El punt de partida humanista i il·lustrat. Una premissa necessària per entendre el pensament polític de De la Boétie que ubica l'individu (lliure per naturalesa) al centre de tot raonament i tota explicació. (ii) L'aposta aperturista per part de De la Boétie per aconseguir un canvi polític. Una proposta democratitzadora davant del sense sentit que suposa tota estructuració del poder en clau absolutista (De la Boétie, 1986: 5). Premissa que s'acompanya amb una constant crítica a la tirania (De la Boétie, 1986: 56) i amb la defensa de la llibertat com a dret natural (De la Boétie, 1986: 17). (iii) El caràcter pacifista i no violent de De la Boétie. Un posicionament que no suposa cap entrebanc per mantenir una actitud revolucionària i de trencament amb l'*statu quo*. En aquest sentit, el "Discurs sobre la servitud voluntària" es considera com un dels primers assajos, que proposa la idoneïtat de la no col·laboració com a mètode de lluita y eina de transformació social. En realitat, la desobediència civil i la no col·laboració que propugna De la Boétie es deriva d'haver descartat prèviament, fruit d'una particular conceptualització de el poder, el tiranicidi. És a dir, la mort física del tirà, perquè per a ell [per l'autor] matar un tirà consisteix a destruir el seu poder mitjançant la retirada no violenta del suport o consentiment a la seva autoritat" (Ormazábal, 1986: 20). (iv) Finalment, remarcar l'element més important a tenir en compte en relació al pensament d'Étienne de la Boétie: la seva teorització sobre el poder polític, l'autoritat i l'obediència. Una important i innovadora aportació que serà rescatada per nombrosos activistes i teòrics de la no violència durant els segles XIX i XX. Com per exemple la conceptualització sobre els pilars i les fonts del poder que realitza Gene Sharp a *The politics of Nonviolent action* (Sharp, 1997: 34). Finalment, intuïm que la resposta de De la Boétie a la obligada obediència de l'autoritat, sembla inserir-se (si més no a nivell conceptual) en el procés de ruptura que va iniciar Martin Luter a través del concepte de lliure examen. Una aposta, la

del calvinista, que introdueix certs elements de desobediència i crítica al discurs oficial del catolicisme i la cúria romana. Per aquest motiu, s'afirma que "Luter s'aixecava contra l'autoritat de l'Església com a institució" (Falcón y Tella, 2000: 357).

En aquest mateix ordre d'idees, els canvis que van sacsejar Europa amb la irrupció del protestantisme van creuar l'Atlàntic i van ser decisives per alguns pensadors i activistes de la desobediència civil, com és el cas del quàquer William Penn. Aquest polític, activista i teòric llibertari (però d'arrels liberals) va liderar el que es podria denominar com un dels primers exemples d'intervenció no violenta. Penn va crear una colònia pacifista on existia una veritable sobirania popular, separació de poders i fins i tot una llibertat de culte realment avançada en el context del segle XVII. L'experiment de la "Santa Experiència", com es va denominar, va resultar ser l'embrió de l'actual Estat de *Pennsylvania* i ha passat a la història com un acte col·lectiu de rebel·lia i crítica cap a la manera de governar que imperava encara a l'Europa de l'Antic Règim (Brock, 1997: 40).

El contractualisme, el liberalisme i la incipient democràcia liberal com a justificació de l'autoritat i el poder polític suposen, per a l'evolució del concepte de desobediència civil, un punt d'inflexió. En aquest sentit, atès que ja no ens enfrontem a tiranies, la proposta crítica i desobedient De la Boétie perd potencial. El poder polític es comença fonamentar en el que Max Weber acabarà confiant com una legitimitat legal-racional (2003: 85). Per aquest motiu, el debat es redimensiona al voltant del concepte de justícia. A partir d'aquest moment, el debat esdevé en torn a la justificació de la desobediència civil contra un poder polític que, poc a poc, anirà incorporant principis liberals i institucions democràtiques. En aquest punt, s'observa com el mateix John Locke afirma l'existència d'un dret de resistència davant la tirania i el poder despòtic, al entendre que si els governants "actuen contràriament a la finalitat per al qual van ser instituïts (...) destrueixen l'autoritat que el poble els va donar" (Locke, 2010: 418). Un dret a la resistència que, molt probablement, connecta amb el dret a la no obediència que intuïa De la Boétie i amb la desobediència civil que teoritzarà Henry David Thoreau.

Així, situats a l'Amèrica del Nord de mitjans del segle XIX, la referència a Thoreau resulta obligada. Thoreau elaborà, sobre la base doctrinal del dret a desobeir en el marc de la teoria política liberal, un dels tractats teòrics de referència sobre la desobediència civil (Walzer, 1967: 163-164). Aquest llibertari i revolucionari desconfiava de les bases i els principis de la incipient democràcia liberal que es començava a consolidar a Amèrica del Nord després de les experiències revolucionàries de França i Anglaterra. Afirmacions seves com "el millor govern és el que no governa res" (Thoreau, 1987: 29), o bé, la seva desconfiança cap al principi de la majoria (Thoreau, 1987: 31), base del sistema democràtic, i el principi de legalitat (argument nuclear del liberalisme jurídic): "el desitjable no és respectar la llei sinó la justícia" (Thoreau, 1987: 32), il·lustren força bé com la llei és vista per Thoreau com una potencial eina d'injusta dominació. Davant d'aquest diagnòstic, Thoreau reclama el dret a revelar-se. Dit d'una altra manera, com afirmava De la Boétie, el dret a negar lleialtat al govern tirànic. Finalment, i de la mateixa manera que De la Boétie, la revolta segons Thoreau s'havia de dur a través de mètodes noviolents. Més concretament, a través de la desobediència civil. Estratègia de dissidència política basada en la no acceptació de les bases que sustenten el sistema polític liberal democràtic que intenta anul·lar la suposada obediència ciutadana que existeix en un context de pacte social i estat liberal-democràtic. La desobediència civil que ha de tenir una justificació, una causa justa, es concretarà en l'objecció per motius de consciència, la insubmissió a realitzar el servei militar obligatori o la nocooperació fiscal entre altres mètodes. Una sèrie de mecanismes als quals es poden recórrer per mostrar el rebuig i com a mecanisme de lluita davant qualsevol problemàtica social, política, econòmica i fins i tot moral, on s'estigui actuant injustament, conclourà Thoreau. Thoreau mor l'any 1862, set anys abans del naixement de la figura més important del pacifisme noviolent i el veritable punt d'inflexió d'aquesta proposta política de reforma i canvi social a través de mètodes basats en una estratègia noviolenta. Ens referim a la figura de Mohandas Karamchand Gandhi.

La teoria política pacifista i noviolenta de Gandhi es fonamenta en la centralitat del concepte de noviolència (*ahimsa*). I, per la seva banda, *l'ahimsa* es basa principalment en dos elements centrals de la proposta gandhiana: l'autonomia/libertat de l'individu (*swaraj*) i la veritat que prové del poder de la noviolència (*satyagraha*). De fet, la noviolència serà la principal proposta política de Gandhi, encara que amb un marcat caràcter ètic i moral. Si emfatitzem la dimensió política de la noviolència gandhiana, cal entendre com aquesta emmarca dins de la lògica i la tradició de la desobediència civil compromesa amb l'acció (Fraga, 1970). Així, seguint la interpretació i el llegat de Thoreau, Gandhi aportarà arguments i instruments per a la consecució d'una revolució noviolenta. Una doble faceta, la d'activista noviolent i teòric de la noviolència, que s'il·lustra amb la coneguda "Marxa de la Sal". Mobilització política protagonitzada, entre altres per ell mateix l'any 1930, que tenia com objectiu prioritari aconseguir la secessió de l'Índia com a part de l'Imperi Britànic. Aquest episodi, liderat per Gandhi, resultarà ser el començament d'una tendència a l'alça pel que fa a mobilitzacions polítiques a través de l'articulació de lluites noviolentes (Chenoweth i Stephan, 2011: 16).

El segle XX és, en certa manera, el segle d'expansió de la protesta noviolenta i, per tant, també de la desobediència civil. Molts són, en aquest punt, els exemples que es poden posar damunt la taula: els diversos episodis de resistència noviolenta en front l'ocupació nazi a Dinamarca, Països Baixos i/o Noruega (Capitini, 2010: 163); la negativa a obeir una legislació xenòfoba discriminava per raons de color de pell (Rosa Parks i l'anomenada Campanya de boicot a l'autobús); l'aportació de Martin Luther King Junior, considerat el "Gandhi negre" (Gomís, 2004: 124), i la seva lluita per l'expansió de drets civils; les revolucions de colors on es destaca l'aplicació pràctica del repertori de contesa i l'accionar noviolent teoritzat per Gene Sharp per part de l'oposició a Milosevic (Rodríguez i Díaz, 2014); el rebuig a la dictadura militar de El Salvador l'any 1944; la campanya de nocooperació que va tenir lloc a Txecoslovàquia com a resposta a la invasió soviètica de 1968; la mobilització de les *Madres de la Plaza de Mayo* a l'Argentina; la lluita xilena contra la dictadura de Pinochet; les mobilitzacions liderades per Desmond

Tutu o Nelson Mandela contra l'apartheid a Sudàfrica durant els anys noranta; la resposta eco pacifista europea al desenvolupament nuclear i una gran part de les lluites democratitzadores en el marc de l'anomenada Primavera Àrab (Erickson Nepstad, 2011).

En suma, veiem com el segle XX tot, i ser el segle de les dues grans guerres, és també un període històric en el que tindran lloc un nombre significatiu d'episodis i accions no violentes (Schock, 2013: 287). Una estratègia de mobilització social i una posició moral en relació a l'ús de la força que, com hem vist, és el resultat d'una llarga tradició de pensament social i d'accionar polític.

4. La desobediència civil: concepte i justificacions

L'impuls de la desobediència és el rebuig a la "injustícia manifesta" (Habermas, 1998) i és quelcom que està íntimament lligat amb les "conviccions morals de la persona" (Pérez, 1994: 69). A partir d'aquestes dues premisses, un adient anàlisi de la desobediència civil passa, sens dubte, per recuperar l'aportació de John Rawls sobre aquest concepte. En aquest sentit, el filòsof nord-americà defineix la desobediència civil com un

"acte públic, no violent, conscient i polític, contrari a la llei, comès amb el propòsit d'ocasionar un canvi en la llei o en els programes (...). Actuant d'aquesta manera, apel·lem al sentit de la justícia de la majoria de la comunitat i declarem que, segons la nostra opinió, els principis de la cooperació social entre persones lliures i iguals no estan sent respectats" (1995: 405).

Aquesta definició comporta, de forma sintètica, les següents conseqüències: (i) acte amb una intencionalitat política concreta que motiva la protesta pacífica, (ii) acte que suposa la violació d'una norma de dret positiu, (iii) acte que comporta sanció. Una conceptualització que prové, com el mateix Rawls admet, de l'anterior aportació de Bedau sobre aquesta qüestió. En aquest sentit, Bedau ja havia pensat que "parlem de desobediència civil quan algú actua de manera il·legal, públicament i sense violència, conscientment i amb intenció de frustrar lleis polítiques o decisions d'un govern que es consideren injustes" (1961: 661). En suma,

arguments, els exposats fins ara, que són un bon punt de partida. Una primera definició que caldria completar amb dues característiques més: el seu caràcter grupal i/o individual (Bobbio, 1982: 538), i el seu component civilitzador (Acinas, 1990: 100). Aquest darrer element, el civilitzador, entén la desobediència civil sota una lògica constructiva encara que revolucionària (Pérez, 1994: 73) i emfatitza el possible caràcter transformador, i de canvi social, de la desobediència civil. Un últim argument que podria justificar, fins i tot, la interessant visió de la desobediència civil com una de les formes més completes de participació ciutadana (Estévez, 1995: 15) que implica un veritable (o potencial) patriotisme constitucional (Bengoetxea i Ugartemendia, 1997).

Feta aquesta primera conceptualització, reprendrem l'estudi monogràfic sobre la desobediència civil que realitza María José Falcón y Tella (2000). Aquesta professora de Filosofia del Dret ens presenta la desobediència civil com un "acte amb pretensions de legitimitat [marc axiològic], de caràcter il·lícit encara que dins de el sistema democràtic [marc normatiu] i que cerca eficàcia a través de diferents mitjans [marc de l'acció política]" (2000: 28). L'aportació d'aquesta definició és, precisament, la distinció entre aquests tres nivells analítics diferents: el dels valors (és a dir, el "perquè"), el de les normes (és a dir, el "contra què") i, finalment, el vessant vinculat al caràcter mobilitzador de l'acció desobedient i no violenta (és a dir, el "com").

En relació a la primera qüestió, la dels valors, s'ha de tenir en compte que aquí abordem la pretensió de legitimitat i, per tant, parlem de la seva justificació. En aquest sentit, és important remarcar el necessari caràcter conscient i intencionat de la desobediència civil. Rawls s'expressa, en aquest àmbit, de forma bastant similar al afirmar que la desobediència civil s'articula a partir d'una concepció comuna de la justícia inherent a l'ordre polític, moltes vegades relacionada amb una infracció de la igualtat de llibertats fonamentals. Es tracta, doncs, d'un acord grupal que, per molt minoritari que sigui, serveix de llindar ètic i moral per al conjunt del grup que té la pretensió d'invocar i/o articular la desobediència civil. Amb la problemàtica que això comporta, com alerta Hannah Arendt, en relació a la moral individual de cadascú

(1999: 73). En suma, caldrà assumir i entendre la desobediència civil com "un acte de demostració pública de la injustícia d'una llei" i, per tant, "un acte de transgressió de la llei que pretén ser justificat" (Bobbio, 1982: 532-538).

Com veiem (i podíem sospitar), la discussió al voltant d'una possible justificació (o no justificació) de la desobediència civil resulta un element clau. Aquest debat, ens remet, en la majoria dels casos, a un context d'Estat democràtic i de dret en el qual, a priori, cal justificar (seguint a Rawls) l'acte desobedient. Una premissa important a tenir en compte sobretot si es compara la mateixa qüestió però en el marc d'un Estat sense garanties jurídiques de respecte de drets i uns mínims democràtics; és a dir, un cert pluralisme polític i social. En aquest context, Norberto Bobbio entén que existeixen dos motius principals. Així, Bobbio afirma que el que sol passar és que l'acte (o l'estratègia) de desobediència civil s'articula d'acord amb una llei superior o, si no, que es considera superior pel col·lectiu que va a desobeir. En aquest sentit, cal assenyalar dos tipus diferents d'arguments. D'una banda aquells raonaments que addueixen motius relatius a el dret natural, en el sentit d'una llei moral superior. El derivat principal d'aquest primer ens convida a valorar l'existència de drets naturals inalienables que caldria ubicar, fins i tot, per sobre de l'Estat. Un dret que es podrà articular contra tota autoritat que no respecti aquests drets inalienables; al estar (l'autoritat en qüestió) desatenent les seves funcions que determina el pacte social, garant de la obediència. O bé, d'altra banda, aquells arguments que operen en base a una espècie de "veu de la consciència" orientada pels principis que es desprenen de l'*ahimsa* i la *satyagraha*, com en més d'una ocasió així s'hi va referir Gandhi. Aquest segon argument està directament vinculat amb la concepció llibertària del poder al voltant de la qual s'estructura el pensament liberal radical de Thoreau. Una "idea llibertària que assumeix que tot poder suposa tirania i injustícia; en definitiva, una maldat essencial sobre l'home" (Bobbio, 1982: 539). I, d'aquí la importància d'allunyar-se de "lleis dubtoses i arbitràries" (Dworkin, 1997: 310).

El segon dels aspectes que apunta Falcón y Tella, fa referència al marc normatiu contra el qual es s'articularà i s'executarà la

desobediència. Això ens porta a considerar dues conseqüències. La primera, que la desobediència civil es construirà sempre com un acte al marge de la llei. Una assumptió que pot suposar, en molts casos, un embat vers algun element de la legislació vigent. La segona, fa referència a la naturalesa de l'acte en sí. És a dir, una acció social que s'emmarca dins el sistema social però amb l'objectiu d'anar més enllà dels límits d'aquest sistema. Amb tot, d'aquesta segona esfera d'impacte de la desobediència civil es desprenen altres característiques que s'han de tenir presents: (i) la necessària acceptació de la sanció; (ii) el criteri d'*ultima ratio*; (iii) el caràcter excepcional; (iv) i finalment, la importància de la proporcionalitat entre acció desobedient i objectius a assolir (Wyzanski, 1975: 194-200).

El tercer element que destaca Falcón y Tella en relació a la desobediència civil fa referència a la qüestió dels fets; és a dir, a l'acció *stricto sensu* i a com aquesta es desenvolupa. En aquest àmbit, el principal objectiu és l'eficàcia. Per aquest motiu, caldrà tenir en compte una sèrie de característiques que determinaran la plasmació de la desobediència civil en el terreny de l'acció política i la mobilització social. En aquest punt, cal recordar algunes de les característiques que ja s'han mencionat com la naturalesa pública de l'acció desobedient, la seva naturalesa no violenta i, en tant que darrer element a incloure i tenir present, el seu alt grau de planificació, estratègia i estructuració (Sharp, 2005). I, seguint també a Sharp, cal tornar a fer referència als 198 mètodes d'acció no violenta (molts d'ells propers, real i conceptualment parlant, a la desobediència civil) en el marc d'un hipotètic desafiament polític massiu, factible a través de la desobediència civil i altres estratègies d'acció no violenta (Helvey, 2004).

Finalment, en el marc d'aquesta tercera dimensió referida a l'accionar de la desobediència civil, cal tenir en compte que la desobediència civil opera sempre com un mitjà i no com un fi en si mateixa. En altres paraules, l'acció desobedient no té valor en si mateixa sinó que adquireix rellevància en relació amb d'altres accions, institucions o dinàmiques que puguin provenir del sistema jurídic i polític. En aquest sentit, els possibles objectius de la desobediència civil es poden resumir en tres (Pech, 1975: 265). En

primer lloc, amb l'objectiu d'alterar al grup dominant i, així, l'*statu quo* sobre el qual descansa. En segon lloc, com una estratègia de presa i difusió de consciència. I, finalment, l'objectiu d'articular el repertori d'acció de la protesta per tal de que aquesta sigui eficient i eficaç. Una diversitat d'objectius que torna a posar de relleu la importància de l'elaboració d'una complexa i raonada estratègia noviolenta (Ortega, 2005: 94). Una estratègia que, en definitiva, es posa en pràctica per tal de buscar la "substitució d'una realitat política, jurídica, econòmica i social que s'interpreta com a insatisfactòria, per una nova conjuntura" (Falcón y Tella, 2000: 70 - 71).

5. Conclusions

La desobediència civil s'explica a través de la seva doble naturalesa. D'una banda la dimensió teòrica (argument justificador i principi legitimador) que gira entorn de la possibilitat o, fins i tot, el deure, de no obeir allò que es considera injust, per sobre de l'obligatorietat en termes d'obediència. D'altra banda, la dimensió pràctica de la desobediència civil entén aquesta com una estratègia d'acció i mobilització política, sempre en clau de noviolència, que té per finalitat la consecució de determinats objectius polítics. Uns objectius polítics que, normalment, s'ubiquen en torn d'una voluntat de transformació i justícia social.

La primera dimensió fa referència al debat en torn de la justificació de la obediència i de la desobediència. Una discussió que s'ubica al voltant del raonament polític i la justificació moral. En aquest sentit, el fonament últim de la desobediència sempre suposarà una alternativa a la teoria del consentiment obligat que es desprèn del marc contractualista i liberal que caracteritza les actuals poliarquies. En relació al vessant pràctic de la desobediència civil, hem d'entendre que estem davant d'un mecanisme d'acció política (col·lectiva o individual). És a dir, una estratègia i una eina al servei d'objectius polítics; com dèiem a l'inici del capítol, amb objectius maximalistes (noviolència revolucionària), o amb objectius més concrets i a curt termini (noviolència pragmàtica).

La diferenciació d'ambdues dimensions, la teòrica i la pràctica, ens pot ajudar a establir un criteri per jutjar i valorar l'acte desobedient. És a dir, analitzar l'acte desobedient des d'una perspectiva pràctica, en el ben entès que estarem preguntant si la desobediència s'està duent a terme respectant les característiques treballades sobre la desobediència civil. Centrar-nos en la manera com s'expressa aquesta disconformitat a través de mètodes noviolents (marc d'accionar pacifista) i que es fonamenten en el principi democràtic de participació política (a través, per exemple, de massives campanyes d'acció col·lectiva desobedient), ens pot ubicar en una posició idònia per, com dèiem, jutjar i valorar l'acte desobedient. En aquest mateix ordre d'idees, analitzar el *ius in bello* de l'acció desobedient, a través de la proporcionalitat de les accions, la seva naturalesa més o menys pacifista i un accionar més o menys noviolent pot aportar elements a tenir d'anàlisi en termes de justificació i legitimitat. No obstant, si ens centrem en el *ius ad bellum* (causes justes per fer la guerra... una guerra noviolenta, s'entén) és possible que la discussió s'encalli ja que, em molts casos, la justificació de la desobediència civil té un rerefons de marcat caràcter ideològic. Dos exemples d'objecció de consciència (una forma de justificar la desobediència civil), des de posicions ideològiques allunyades, ajuden a il·lustrar millor aquest darrer argument que rescata les reflexions al voltant de les causes justes per utilitzar la violència (per fer la guerra). En aquest sentit, l'objecció de consciència (moral pacifista) al servei militar obligatori per part de la ciutadania, i l'objecció de consciència a practicar interrupcions voluntàries de l'embaràs (moral catòlica), són dos casos reals útils que exemplifiquen bé el problema que implica el debat sobre la justificació; i el potencial atzucac al qual es pot arribar.

Finament, i en tot cas, no hem d'oblidar tampoc l'esperit radicalment transformador de la desobediència civil. Una darrera idea que combina els dos conceptes de pau que hem treballat al començament del capítol. D'una banda amb el concepte de pau negativa per allò del caràcter eminentment noviolent de la desobediència civil. I, de l'altre, amb el concepte de pau positiva, per la demostrada vinculació de la desobediència civil amb la

transformació social. Una transformació, civilitzadora (si es vol), evidentment necessària per acabar amb les violències estructurals i culturals.

En suma, la desobediència civil és una opció més d'acció política que té el ciutadà enfront de la llei i l'establishment. Una conducta social, lligada a una consciència política, que es pot materialitzar de moltes formes. Possibilitats d'acció social i política que es completarien amb l'ampli ventall d'estratègies d'acció no violenta; on la desobediència civil ocupa un posició destacada. Quelcom que, en definitiva, confirma la sospita d'Oscar Wilde sobre l'alta probabilitat de que allà on hi hagi un home que exerceix autoritat, hi hagi un home que s'hi resisteixi.

6- Bibliografia

- Acinas, J. C. (1990). "Sobre los límites de la desobediencia civil" a *Sistema*, nº 97, pp. 99-114.
- Aquino, Tomàs d' (1959 [1274]). *Summa Teològica*. BAC.
- Arendt, H. (1999 [1969]). *Crisis de la República*. Taurus.
- Bedau, H. A. (1961). "On civil disobedience" a *Journal of Philosophy*. Vol. 58, pp: 653-661. DOI: <https://doi.org/10.2307/2023542>
- Bengoetxea, J. y Ugartemendia, J. I. (1997). "Civil disobedience as constitutional patriotism" a *Legal Studies*, vol. 17, issue 3, pp: 434-447. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1748-121X.1997.tb00415.x>
- Bobbio, N. (2009). *Teoría general de la política*. Trotta.
- Bondurant, J. V. (1988). *Conquest of violence*. Princeton University Press.
- Brock, P. (1972). *Pacifism in Europe to 1914*. Princeton University Press.
- Brock, P. (1997). *Breve historia del Pacifismo; desde la época del nuevo testamento hasta la primera guerra mundial*. Ediciones Semilla.

- Brock, P. (1998). *Varieties of pacifism: a survey from antiquity to the outset of twentieth century*. Syracuse University Press.
- Burrowes, R. J.. (1996). *The strategy of nonviolence defense: a Gandhian approach*. State University of New York Press.
- Cady, D. L. (2010). *From warrism to pacifism*. Temple University Press.
- Capitini, A. (1992). *Scritti sulla non violenza*. Protagon.
- Capitini, A. (2010). *El mètode de la noviolència*. Pagés Editors – Institut Català Internacional per la Pau.
- Chenoweth, E. y Stephan, M.J. (2011). *Why civil resistance Works: The strategic logic of nonviolent conflict*. Columbia University Press.
- Clausewitz, Carl Von (1999). *De la Guerra*. Ministerio de Defensa (Secretaria General Técnica).
- De la Boëtie, E. (1986 [1574]). *Discurso sobre la servidumbre voluntaria o el Contra uno*. Tecnos.
- Díaz del Corral, E. (1987). *Historia del pensamiento pacifista y no-violento contemporáneo*. Hogar del Libro.
- Dworkin, R. (1997 [1977]). *Los derechos en serio*. Ariel Derecho.
- Erickson, S. (2011). “Nonviolent Resistance in the Arab Spring: The Critical Role of Military-Opposition Alliances” a *Swiss Political Science Review* 17(4): 485–491. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1662-6370.2011.02043.x>
- Estévez, J.A. (1994). *La constitución como proceso y la desobediencia civil*. Editorial Trotta.
- Etxeberria, X. (2001). *Enfoques de la desobediencia civil*. Universidad de Deusto.
- Falcón y Tella, M.J. (2000). *La desobediencia civil*. Marcial Pons.
- Falcón y Tella, M.J. (2004). *A history of civil disobedience*. Editions Diversités.
- Fraga, A. (1970). *El pensamiento político de Gandhi*. Zero Ediciones.

- Galtung, J. (1969). "Violence, peace and peace research" a *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp. 167-191. DOI: <https://doi.org/10.1177/002234336900600301>
- Galtung, J. (1981). "Contribución específica de la irenología al estudio de la violència" a *La violencia y sus causas*. Editorial de la UNESCO.
- Galtung, J. (2003). *Violencia cultural*. Gernika Gogoratz.
- Gandhi, M. K. (1962). *The science of satyagraha*. Bharatiya Vidya Bhavan.
- Gandhi, M. K. (1983). *La noviolència en la pau i en la guerra* (recull d'escrits publicat al diari Young India). Ediciones Ahimsa.
- Gomis, J. (2004). "Martin Luther King, un hombre que tuvo un sueño de igualdad". A Prat, Enric (ed.). *Pensamiento pacifista*. Icaria, pp: 121-133.
- Habermas, J. (1998 [1981]). *Ensayos políticos*. Edicions 62.
- Helvey, R. L. (2004). *Sobre el conflicto noviolento estratégico: entendiendo sus principios básicos*. Albert Einstein Institution.
- Holmes, R. L. y Gan Barry L. (2005). *Nonviolence in theory and practice*. Waveland Press.
- King, M. L. (1963). *Los viajeros de la libertad*. Fontanella.
- Lederach, J.P. (2000). *El ABC de la paz y los conflictos*. Catarata.
- Lamo de Espinosa, E i Giner, S. (1998). *Diccionario de sociología*. Alianza Editorial.
- Locke, J. (2010 [1689]). *The second Treatise of Government: An essay concerning the true original, extent, and the end of Civil Government*. Cambridge University Press.
- López Martínez, M. (2004). "Noviolència para generar cambios sociales" a *Polis: revista latinoamericana*, n° 9.
- Murphy, J. G (1971). *Civil Disobedience and violence*. Wadsworth Pub. Co.
- Ormazabal, S. (2010). *500 ejemplos de noviolencia*. Fundación Manu Robles-Arangui Institutua.

- Ortega, P. y Pozo, A. (2005). *Noviolència y transformación social*. Icaria.
- Paige, Glenn D. (2012). *No matar es posible. Hacia una nueva ciencia política global*. Publicaciones Universitat Jaume I.
- Pech, B. (1975). "Radical disobedience and its justification" a Bedau, H. A. *Civil disobedience: Theory and practice*. Pegasus, Cambridge. pp: 263-268.
- Pérez, J. A. (1994). *Manual práctico para la desobediencia civil*. Pamiela.
- Rawls, J. (1995 [1971]). *Una teoría de la Justicia*. Fondo de Cultura Económica, Ciudad de México.
- Rodríguez, A. y Díaz Anabitarte, A. (2014). "Revoluciones de Colores, noviolència y movimientos sociales: el caso de OTPOR" a *Revista CIDOB Afers Internacionals*, nº 105, pp: 89-116.
- Schock, K. (2013). "The practice and study of civil resistance" a *Journal of Peace Research*, nº 50 (3), pp: 277-290.
- Schock, K. (2015). *Civil Resistance: Comparative perspective on Nonviolent Struggle*. University of Minnesota Press, Minnesota.
- Sharp, G. (1979). *Gandhi as a political strategist*. Porter Sargent Publishers.
- Sharp, G. (2005). "Nonviolent action: an active technique of Struggle" y "The Technique of nonviolent action" a Holmes, Robert L. y Gan Barry L. *Nonviolence in theory and practice*, Waveland Press. Waveland Press, Illinois, pp: 247 252 y 253-256.
- Sharp, G. (2006 [1973]). *The politics of Nonviolent action* (3 vol.). Extending horizons books.
- Sharp, G. (2011). *Sharp's Dictionary of Power and Struggle*. Oxford University Press.
- Sharp, G. (2014). *De la dictadura a la democràcia*. Institut Català Internacional per la Pau.

- Taylor, R. (2005). "Pacifism as a way of live" a Holmes, Robert L. y Gan Barry L. *Nonviolence in theory and practice*. Waveland Press, pp: 244-247.
- Teichman, J. (1986). *Pacifism and the just war*. Basil Blackwell.
- Thoreau, H. D. (1987 [1849]). *La desobediencia civil y otros escritos*. Tecnos.
- Walzer, M. (1967). "The obligation to disobey" a *Ethics*. Vol. 77, Num. 3, pp: 163-175. URL: <http://www.jstor.org/stable/2379683>
- Weber, M (2003 [1919]). *El político y el científico*. Alianza Editorial.
- Weber, T. (2008). "Nonviolence: theory and practice" a Kurtz, Lester (ed.). *Encyclopedia of violence, peace and conflict*. Elsevier, pp: 1362-1372.
- Wyzanski Jr., Charles E. (1975). "On civil disobedience and draft resistance" a Bedau, Hugo A. *Civil disobedience: Theory and practice*. Pegasus, pp: 194-200.

© del artículo, los/as autores/as

Este texto está protegido por una licencia Reconocimiento [Creative Commons 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Usted es libre de compartir —copiar y redistribuir el material en cualquier medio o formato— y adaptar el documento —remezclar, transformar y crear a partir del material— para cualquier propósito, incluso comercialmente, siempre que cumpla la condición de:

Atribución: Usted debe reconocer el crédito de una obra de manera adecuada, proporcionar un enlace a la licencia, e indicar si se han realizado cambios. Puede hacerlo en cualquier forma razonable, pero no de forma tal que sugiera que tiene el apoyo del licenciante o lo recibe por el uso que hace.

[Resumen de licencia](#) - [Texto completo de la licencia](#)